

GAYB İLMİNİN YORUMLANMASINDAKİ TUTARSIZLIKLAR MUHAMMED ALİ SÂBÛNÎ ÖRNEĞİ

Maşallah TURAN

Öz

İnsanoğlunun gayba olan ilgisi yani geleceği bilme, fizikötesi âlemden haberdar olma arzusu, daima var olagelmıştır. Öte yandan insanların gayb âlemine ulaşma ideali, onlarda, üstün niteliklere sahip güçlü bazı kimselerin metafizik âlemden haber verebilecekleri beklentisini oluşturmuş, bunun bir sonucu olarak söz konusu kimselere *gaybı bilme* niteliği vermişlerdir. Zamanla bu mesele, o derece karmaşık bir hal almıştır ki, net ve tutarlı bir fikre sahip olmak son derece zorlaşmıştır. Bu durum, gayb kavramının içeriğini ve sınırlarını bilmeyi gerekli kılmıştır.

Eserlerinde kolay, anlaşılır ve sade bir üslup kullanması yönüyle bilinen Muhammed Ali Sâbûnî, gayb konusunda tutarlı olmayı başaramamış, eserlerinde gayb konusunu, çelişkiler barındıracak şekilde ele almıştır. Konu etrafındaki bulanıklığın bir derece giderilebilmesi ve inanan zihinlerde netlik oluşabilmesi için söz konusu görüşler arasındaki çelişki ve tutarsızlığı gösterip, problemin nasıl çözümlenmesi gerektiğini ele almak gerekir. İşte bu makale Sâbûnî'nin bu konuyu ele alış tarzını mukayeseli bir şekilde değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gayb, Resûl, Salih Kul (Hızır), Yorumlama, Tutarlılık.

THE INCONSISTENCIES ON INTERPRETATION OF UNSEEN KNOWLEDGE EXAMPLE OF MUHAMMAD ALÎ SÂBÛNÎ

Abstract

The mankind interest of unseen that the knowing of future, the desire to become aware of the metaphysical world, there has always been. On the other hand, the ideal of reaching of people to unseen world, has created the expectation that some powerful people have the superior qualities could inform them about the metaphysical world, as a result of this, they have given *unseen know* qualification to the someone mentioned. Over time, due to this issue has been very complicated, having a clear and consistent idea has been extremely difficult. This situation has necessitated the knowing of the contents and limit of the concept of unseen.

Muhammed Ali Sâbûnî, known in his studies aspect of using clear and simple style, has failed to be consistent about the unseen, has assessed unseen subject as so as contain contradictions in his works. To eliminate the turbidity around the subject and to bring the sharpness in believing minds, it is necessary to show the contradictions and inconsistencies

Makale gönderim tarihi: 20.01.2016, kabul tarihi: 04.04.2016.

Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı. masallahturan25@gmail.com

between the said opinions and how the problem should be resolved. This article evaluates Sâbûnî's style of handling this issue, on a comparative basis.

Keywords: Unseen, Prophet, Righteous servant (Hızır), Interpretation, Consistency.

Giriş

İnsanoğlunun gayba olan ilgisi, diğer bir tabirle geleceği bilme, tabiatüstü olayları açıklama, fizikötesi âlemden haberdar olma, kısacası bilinmeyi öğrenme arzusu, bütün devirlerde hep varolagelmiştir. Bu arzu zaman zaman fal, burçlar, kehanet, cinlerle irtibat, cifr ve ebced, ilmü'l-hurûf gibi gelecekte haber vermeyle ilgili uğraşları cazip kılmıştır. Söz konusu durum günümüzde de gözlenmektedir. Diğer taraftan, beş duyuyla ve bunların uzantısı sayılabilecek çeşitli araç-gereçlerle algılanabilenin ötesinde başka varlıklar, başka gerçeklikler olması, gayb kavramının içeriğini ve sınırlarını bilmeyi, konu etrafında yapılan tartışmalardan zihinlere takılan sorulara cevap bulmayı gerekli kılmaktadır.

Öte yandan insanlar, kendileri için bir muamma, ulaşmak isteyip de bir türlü ulaşamadıkları bir özlem ve ideal olarak gördükleri gayb âlemini, önemli ve güçlü kimselerin aralamasını bekleyip, kendilerinden üstün özelliklere sahip olduklarını kabul ettikleri varlıklara 'gaybı bilme' ya da 'gayba nüfuz etme' niteliği vermişlerdir. Başka bir ifade ile yeteneklerine göre daha üstün özellikler taşıdığını varsaydıkları kimselerin gayb konusunda bilgi sahibi olduklarını düşünmüşlerdir. Aksini ise onlar için bir eksiklik saymışlardır. Bu algıya örnek olarak, peygamberi "gaybtan haber veren insan" olarak kabul eden İsrailoğullarının, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) nübüvvetinin doğruluğunu, gayb hakkında sordukları sorulara vereceği cevaplarla tespit etmeye çalışması gösterilebilir.¹

İşin dikkat çeken bir başka yönü de şudur: Pozitif bilimi hayatın merkezine koyan modern anlayış, laboratuvara sokamadığı, eliyle tutup gözüyle görmediği hususları red ve inkâr etmeyi "gelişmişlik/çağdaşlık" olarak kabul ederken, öte taraftan fizikötesiyle irtibat kurma tutkusunu tatmin için –adını Astroloji koyarak kendince bilimselleştirdiği– fal, burçlar ve benzeri konularla ilgilenmeyi, hayatın ayrılmaz bir parçası haline getirme gibi bir çelişkiye düşmekten kurtulamamış görüntüsü vermektedir. Bu karmaşıklık içerisinde gayb konusunun netleştirilmesi, bilhassa inanan zihinler açısından büyük bir önem arz etmektedir. Zira bu mesele, o derece karmaşık bir hal almış ki bazı âlimler bile bu meselede net ve kendi içinde tutarlı bir fikre sahip olmayı başaramamışlardır. İşte bu âlimlerden biri de, zamanımızın değerli âlimi Muhammed Ali Sâbûnî'dir. Sâbûnî; 1930 yılında Suriye'nin ilim ve âlimler mekânı olarak bilinen Halep şehrinde, ilim ile şöhret bulan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. 1952 senesinde, Ezher Üniversitesi eş-Şerî'a fakültesini bitirdi. Daha sonra Şer'î kadâ (yargı) bölümündeki eğitimini de tamamlayarak, 1954 yılında Ezher'den mezun oldu ve el-Âlimiyye diplomasını almaya hak kazandı. Ardından ülkesi Suriye'ye dönerek, sekiz yıl sürecek olan tedaris faaliyetlerinde bulundu. Bilhare Suudi Arabistan'a göç etmek durumunda kaldı ve Mekke-i Mükerrreme Üniversitesi Eğitim Fakültesinde ve eş-Şerî'a fakültesinde dersler vermeye başladı.

¹ İlyas Çelebi, *İslam İncancında Gayb Problemi*, Marmara Ün. Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 143–145.

Buradaki tedris hizmeti yaklaşık yirmi sekiz yıl devam etti. Bu uzun süre zarfında üniversite hocaları yetiştirdi ve Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde birçok klasik eserin tahkikini yaptı.²

Eserlerinde kolay, anlaşılır ve sade bir üslup kullanması, müellifin bariz özelliklerinden biridir. Bu yönüyle, kendisinden ziyadesiyle istifade mümkün olmuştur. Eserleri arasında *Safvetü't-Tefâsîr* ile *Îcâzü'l-Beyân fî Süveri'l-Kur'ân* isimli iki kitabında, *gayb* meselesinin ele alınış tarzları mukayeseli bir şekilde değerlendirildiğinde, çelişkiler barındıracak bir şekilde konunun ele alındığı görülebilmektedir. O halde bu görüşler arasındaki çelişki ve tutarsızlığı gösterip, problemin nasıl çözümlenmesi gerektiğini ele almak gerekir ki, *gayb* konusu etrafındaki zihin karışıklığının giderilebilmesine bir nebze de olsa katkı sunulabilsin.

Muhammed Ali Sâbûnî'nin önceki âlimlerin birikimlerinden ve bir kısmının bu konudaki tutarsızlıklarından haberdar olmasına rağmen benzer bir yanlışlığın içine düşmesi, onu örnek olarak inceleme nedenimizi teşkil etmektedir. Konuya dair somut bir örneğin baz alınarak işlenmesinin, kapalılığı giderip anlamayı daha kolay hale getireceği muhakkaktır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki *gayb* konusu, bu örnek özelinden hareketle genel olan sıkıntıları da kapsayacak şekilde işlenecektir. Zira bu konuda gözlemlenen tutarsızlık, sadece Sâbûnî'ye has olmayıp daha genel bir mahiyet arz etmektedir. Sâbûnî'nin *gayb* ilmi konusundaki görüşleri *Safvetu't-Tefâsîr* isimli eserinde şu şekildedir:

- (1) “Gayb: Beş duyu organına gizli kalan şeylerdir. Örtülü olup görünmeyen her şey *gayb*dir; cennet, cehennem, haşir ve neşir gibi. Râğîb der ki, beş duyu organının kapsamında olmayan her şeydir.”³
- (2) “Allah size, *gaybı* bildirecek değildir.⁴ Taberî der ki, ayetin yorumuyla ilgili en uygun görüş şudur: Allah sizi kullarının kalplerine bilgili kılacak değildir ki bu sayede mü'mini, münafık ve kâfirden ayırıp tanıyasınız. Ancak O, onların arasını belalarla ve imtihanla ayırır, tıpkı Uhud'ta aralarını zorlu bir imtihanla ve düşmanlarına karşı cihadı emretmekle ayırdığı gibi. Ancak Allah, resullerinden dilediğini seçer.⁵ Yani, resullerinden dilediğini seçer ve *gaybı* ona bildirir, tıpkı Hz. Peygamber'e münafıkların halini bildirdiği gibi. Öyleyse

² Bkz. İbrahim Demir, *Muhammed Ali Es-Sâbûnî ve Tefsîr Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000, s. 13-14. Eserlerinden bazıları: *Safvetü't-Tefâsîr*, *Ravâ'i'u'l-Beyân fî Tefsîri Âyâti'l-Ahkâm*, *Kubes min Nûri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, *Mevsû'atü'l-Fikhi's-Şer'i el-Muyesser*, *Et-Tefsîru'l-Vâdih el-Muyesser*, *Îcâzü'l-Beyân fî Süveri'l-Kur'ân*, *Et-Tibyân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, *Akîdetü Ehli's-Sünneti fî Mîzânî's-Şer'i*, *En-Nübüvvetü ve'l-Enbiyâ*, *Dürratü't-Tefâsîr*, *Şerhu Riyâdi's-Sâlihîn*, *Şübehât ve Ebâtîl Havle taaddüdi Zevcâti'r-Rasûl*, *Me'âni'l-Kur'ân*, *El-Muktetaf min 'Uyûni't-Tefâsîr*, *Muhtasarü Tefsîri İbn Kesîr*, *Muhtasarü Tefsîri't-Taberî*, *Tenvîru'l-Ezhân min Tefsîri Rûhi'l-Beyân*.

³ Muhammed Ali Sâbûnî; *Safvetu't-Tefâsîr*, Daru's-Sâbûnî, Kahire 2009, I, 25. Râğîb der ki; “Gayb kelimesi masdardır, gözlerden gizlenip battıklarında güneş ve diğerleri için ‘gâib’ oldu denir. (Buradan hareketle) insanın beş duyusundan ve ilminden gizli olan her şey için kullanılmaktadır.” (Râğîb el-İsfehânî, Ebu'l-Kasim Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân*, (I-II C.), Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz, tsz. II, 475).

⁴ Al-i İmran, 3/179.

⁵ Al-i İmran, 3/179.

*Allah'a ve resullerine iman edin.*⁶ Yani, sahih bir imanla iman edin ki, gaybı bilen sadece Allah'tır, Peygamberin bildirdiği gayb haberleri, sadece ve sadece Allah'tan gelen vahiyledir."⁷

- (3) "*Gaybın sahibi olan Allah, gaybından hiç kimseyi haberdar etmez.*⁸ Yani celal sahibi Yüce Allah, gözlerden gizli olan, bakışlardan saklanan her şeyi bilir. Yarattıklarından hiç kimseye gaybını bildirmez, ancak Allah'ın seçip risalet ve nübüvvetine razı olduğu elçileri bundan hariçtir. Allah, gaybından istediğini elçisine bildirir. Müfessirler dediler ki, Allah gaybını, sadece seçtiği bazı elçilerine bildirir, onlara da yalnızca gaybının bir kısmını bildirir ki bu onlar için bir mucize olsun.⁹ Şüphesiz ki elçiler, mucizelerle desteklenmişlerdir. Bazı gayb haberlerinin kendilerine bildirilmesi de mucizelerdendir. Nitekim Kur'an'da Hz. İsa'ya atfen şöyle denmektedir: *Evlerinizde ne yiyip, ne biriktirdiğinizi size haber veririm.*¹⁰ *Şüphesiz ki O, elçisinin önünden ve arkasından gözetleyiciler gönderir.*¹¹ Yani Yüce Allah, elçisinin önünden ve arkasından melekler ve koruyucular gönderir ki onu cinlerden korusunlar ve onu, Cenab-ı Allah'ın kendisine bildirdiği gayb haberlerini eksiksiz bir şekilde alması hususunda koruyup gözetlesinler."¹²

İcâzu'l-Beyân fî Suveri'l-Kur'an isimli eserinde gayb konusuyla ilgili bakış açısını şu şekilde dile getirmektedir:

- (4) "Sonra Kehf suresi, ilim yolculuğunda tevazu kıssasından bahseder ki olay, Hz. Musa ile Salih kul Hızır arasında geçmektedir. Hakikaten Hz. Musa üstün bir konuma sahip olmasına rağmen onun bu konumu, onu, ilim yolculuğunda ilim alacağı kimsenin konumuna bakmaksızın katlanacağı zorluklardan alıkoymadı. Musa, Allah'ın peygamberi ve aracısız olarak doğrudan konuştuğu elçisidir. *Hızır ise peygamber değildir*, o sadece Allah'ın salih kullarından biridir. Buna rağmen Hz. Musa, Salih kulla karşılaşp Allah'ın kendisine verdiği ledünni ilminden istifade etme uğrunda uzak mesafelere gitmede tereddüt göstermedi. *Hani Musa, yanındaki gence şöyle demişti: İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım ya da uzun zaman gideceğim.*¹³ Musa, Salih kulla karşılaştı ve kendisini tevazu ve edep ile takdim etti, kendisinden ilim talebinde bulundu. *İkisi kullarımızdan bir kul buldular ki biz ona katımızdan bir rahmet verdik ve ona yanımızdan bir ilim öğrettik. Musa ona dedi ki: Öğretildiğin bilgidен doğruya iletcek şekilde, bana öğretmen karşılığında sana tabi olabilir*

⁶ Al-i İmran, 3/179.

⁷ Sâbûnî; *Safvetu't-Tefâsîr*, I, 225.

⁸ Cin, 72/26.

⁹ Bkz. Zemahşerî, Carullah Ebu'l Kasım Mahmud b. Ömer, (467–538 h.), *el-Keşşaf* (I-IV C.), el-Mektebetu't-Tevfikîyye, Kahire 2012, IV, 633; Muhammed Kenan, *Kurretu'l-Ayneyn ala Tefsiri'l-Celaleyn*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, tsz. II, 772; İbn Kesîr, Ebu'l Fida İsmail ed-Dımeşki, (V. 774/1373), *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, (I-III C.), İhtisar ve Tahkik: Muhammed Ali Sâbûnî, Daru'l-Fikir, Beyrut 1419, III, 557.

¹⁰ Al-i İmran, 3/49.

¹¹ Cin, 72/26.

¹² Sâbûnî; *Safvetu't-Tefâsîr*, II, 437-438.

¹³ Kehf, 18/60.

*miyim?*¹⁴ Sonra, Kur'an'ın bize anlattığı gemi olayı, çocuk öldürme ve (yıkılmaya yüz tutan) duvarı onarma gibi enteresan kıssalar ikisinin başından geçti. Bunların tümü, gaybî haberlerdir ki,¹⁵ Allah, onları bu salih kula bildirdi. Tüm bunlarda, ibretler ve öğütler vardır.¹⁶

Yukarıdaki alıntılar bağlamında meseleyi değerlendirdiğimizde, ilk paragrafta beş duyu organına gizli kalan, örtülü olup görünmeyen her şeyin gayb kapsamında olduğu söylenmektedir. İkinci ve üçüncü paragrafta ayetler bağlamında, Yüce Allah'ın gaybını sadece elçilerine/peygamberlerine bildirdiği ve bunu da dilediği kadar ile sınırlı tuttuğu açık bir şekilde ifade edilmektedir. Son paragrafa geldiğimizde ise, meselenin tamamen değişip başkalaştığı görülmektedir. Zira bu kısımda, gayb bilgisinin peygamber olmayan salih bir kula verildiği iddia edilmektedir. Peygamber olmayan bu salih kul, Hz. Musa'ya gayb bilgisini öğretecek olan öğretmen rolünde sunulmaktadır. Bu noktada iş kendi içinde önemli bir tutarsızlık ve çelişki sergilemektedir. Zira Allah tarafından görevlendirilmiş elçilerden başkasına bildirilmeyen gaybî bilgi, son paragrafta peygamber olmadığı açıkça iddia edilen salih bir kula bildirilir hale gelmektedir; yine söz konusu kişinin peygamber olan Musa'ya gaybî bilgiyi öğreten bir bilge olduğu işlenmektedir. Mesele bu şekilde birbirine karışıp kendi içinde tutarsız bir hal alınca bazı konuların açıklığa kavuşturulması ihtiyacı doğmaktadır.

Örneğin, gaybın ne olduğu, gayb kavramının çerçevesinin nasıl çizilmesi gerektiği sorunsalı öne çıkmaktadır. Ayrıca Allah'ın gaybını kimlere bildirdiği, bildirmesi durumunda da ne oranda bildirdiği konusunun netleştirilmesi önemli bir hal almaktadır. Bununla beraber Allah'ın gaybını bildirdiğini söylediği resullerden kimlerin kastedildiği, bu kapsama peygamberler gibi evliyanın da dâhil olup olmadığı sorusu cevaplandırılmalıdır. Belki son bir problem olarak, Hz. Musa kıssasında anlatılan salih kulun veli mi, peygamber mi yoksa melek mi olduğu hususu önemli birer başlık olarak karşımıza çıkmakta ve netleştirilmeye ihtiyaç duymaktadır. O halde bu konuları makalenin amacını gerçekleştirecek şekilde, gereğinden fazla detaya girmeden ele almak gerekmektedir.

1. Gaybın Tanımı

Sâbûnî'nin gayb kavramı hakkındaki değerlendirmesini hatırlayalım. Ona göre: "Gayb: Beş duyu organına gizli kalan şeylerdir. Örtülü olup görünmeyen her şey gaybdır; Cennet, cehennem, haşır ve neşir gibi."¹⁷ Bu bakış açısı doğru olmakla beraber, konunun daha net olarak ortaya konup eksiksiz bir şekilde anlaşılabilmesini sağlayabilmek için daha detaylı bilgilere ihtiyaç vardır.

¹⁴ Kehf, 18/65-66.

¹⁵ "Nereden bilenebilir ki, bugünün çocuğu büyüüp malı ve kuvvetiyle ana-babasını veya diğer insanları dinlerinden döndürmek için uğraşacak? Bu durum görünmez olan gayb âlemindeydir. Onu bizim bilmemiz imkânsızdır." (İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedâi' u't-Tefsir*, Derleyen: Yusrî es-Seyyid Muhammed, Tercüme: Ahmet Ağırakça, M. Emin Çimendağ, Polen Yayınları, İstanbul 2011, II, 640).

¹⁶ Muhammed Ali Sâbûnî, *İcâzu'l-Beyân fi Suveri'l-Kur'an*, Daru'l-Cil, Beyrut 2001, s. 59.

¹⁷ Sâbûnî; *Safvetu't-Tefsir*, I, 25.

Kur'an-ı Kerim'de 59 yerde geçen gayb kelimesi, asıl itibariyle "gaybet ve gıyab (göz önünde bulunmama) anlamında masdar veya gâib (göz önünde olmayan) manasına isim ve sıfat olur ki; bu da 'adl' kelimesi gibi masdar diye isimlendirilmiştir veya 'meyyit' ve 'meyt' kelimeleri gibi 'gayıb' kelimesinin hafifletilmiştir."¹⁸ Daha özlü bir ifadeyle, "gayb, duygu ve ilimde veya varlık âleminde hazır olmayan demektir."¹⁹

Buna göre denilebilir ki, gayb kelimesi Arapça'da gizli kalmak, gizlenmek, görünmemek, anlamında masdar; gizlenen, hazırda olmayan şey manasında isim ve sıfat; kavram olarak da akıl ve duyular yoluyla doğrudan ya da dolaylı olarak ulaşılamayan, hakkında bilgi elde edilemeyen, müşahede alanının dışında kalıp idrak edilemeyen varlık alanını ifade etmektedir.

Bu bağlamda "gayb, duyularla algılanamayan, insanın deney ve gözlemlerine konu olamayan şeylere inanmaktır. Allah, melekler, vahiy, öldükten sonra dirilme, cennet ve cehennem gibi hususların tadılıp koklanamayacağı, ölçülüp tartılamayacağı bilinen bir gerçektir. Bu tür şeyler fiziksel dünyadaki birçok durumda olduğu gibi, uzmanlarına (peygamberlere) güvenilerek kabul edilir."²⁰ Muhammed Esed'in ifadesiyle, gayb kavramı "Kuran'da, insanın kavrayış alanının ötesinde bulunan, onu aşan hakikatin tüm safhalarını ifade etmek için kullanılır."²¹

Nasslar bağlamında baktığımızda şu ayrımı görmekteyiz:

"İki türlü gayb bulunmaktadır. Bir kısmı, hiçbir delili bulunmayan gaiblerdir ki bunları ancak gayb bilgisine sahip olan Allah bilir. "*Gaybın anahtarları yalnızca O'nun katındadır, O'ndan başka hiç kimse gaybı bilmez. Karada ve denizde olanların tümünü O bilir, O, bilmeksizin bir yaprak dahi düşmez; yerin karanlıklarındaki bir tane, hiçbir yaş ve hiçbir kuru şey yoktur ki hepsi apaçık bir kitapta olmasın.*"²² Diğer kısmı, delili bulunan gaiblerdir ki, "*Onlar gayba iman ederler...*"²³ ayetindeki gaybten kastedilen de bu kısımdır. "el-Gayb" kelimesinin başında bulunan elif lam (el-) ahd (belirlilik) içindir. Yani, Allah'tan hakkıyla korkanların inandıkları gayb, delili bulunan hak gaybdır ki, bu da Hak Teâlâ ve sıfatı, ahiret ve halleri, melekler, peygamberlerin nübüvveti, kitapları indirme gibi imana ait temel unsurlardır."²⁴

Bilinebilirlik açısından meseleye baktığımızda yine gaybı iki kısma ayırmanın mümkün olacağı kanaatindeyiz.

¹⁸ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, (V. 1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, (I-X C.), (Sadeleştirme), Azim Dağıtım, İstanbul, tsz. I, 167.

¹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 386.

²⁰ Mevdudî, Seyyid Ebu'l-A'lâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, (I-VII C.), Çeviren: Kayani, Muhammed Han ve diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, I, 49.

²¹ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, Çeviren: Cahit Koytak - Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul 1999, I, 4 dpn. 3.

²² En'am, 6/59.

²³ Bakara, 2/3.

²⁴ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 167.

1.1. Nisbî (İzafî) Gayb

Buna *göreceli gayb* da denilebilir. Mesela; bir zamanda veya bir mekânda bilinmeyen pek çok şey vardır ki, başka bir mekân veya zamanda bilinebilir. Yahut aynı zaman ve mekânda olan insanlardan bazıları bildiği halde, diğerlerine gizli kalan hususlar vardır. Söz gelimi, çok yakınımızda meydana geldiği halde duyup haberdar olmadığımız için bize göre *gayb* olan bir olay, ona tanıklık edenler için böyle değildir.

“Birçok şey hadd-i zatında varlık âleminde, görünen âlemde hazır olduğu halde birbirlerine göre gaib olabilir. Mesela, bir kimsenin kalbindeki kendisine göre bilindiği halde, başkasına göre gaib olabilmektedir. Fakat bu gayb, mutlak ve hakiki bir gayb değil, nisbî bir gaybtır. Yani kayıtsız ve gerçek anlamda gayb değil, başkasına göre gaybtır. Aslında mevcut ve hazır olduğu için doğrudan doğruya veya işaret ve izlerinden bilinmek şanıdır.²⁵ Allah, henüz varlık âlemine gelmeyen, işaret ve izleri de bulunmayan ve bazılarına göre gayb olan şeyleri bildiği gibi, henüz vücuda gelmemiş olanları da bilir. Ona göre gayb yoktur.”²⁶

Bu bağlamda olmak üzere örneğin; semâlardaki (göklerdeki) şeyler, semâ ehlinde olan meleklerle göre gayb olmadığı hâlde, insanlara gaybtır. Yine kimi uzak yerlerdeki şeylerin durumları cinler için gayb olmadığı hâlde, insanlar için gaybtır. Bundan dolayı bâzı kimseler, cinlerin gaybı bildiğini iddiâ etmişlerdir. Hâlbuki onlar görmedikleri şeyleri değil, gördükleri bazı şeyleri bilirler. Eğer cinler gaybı bilselerdi, Süleymân peygamber (a.s.) onları çalıştırırken vefât ettiğinde, onun vefâtını da bilirlerdi, hâlbuki bilememişlerdir.²⁷ Benzer bir şekilde, mekân olarak bir insanın çıplak gözle duvarın ardını görememesi, zaman olarak da önceki kavimlerin kendilerine gönderilen peygamberlere karşı aldıkları tavrın nasıl olduğu gaybtır. Ancak bu, duvarın ardındaki insanlara ve peygamberlere karşı plan kuranlara gayb değildir. Bu nedenle Yusuf ve Nuh kıssaları gayb olarak nitelendirilmiştir. Yani Yusuf ve Nuh peygamberlerin düşmanları bize gayb olan kimi hususları bilmekteydiler. “*Bu, sana (ey Muhammed) vahyettiğimiz gayb haberlerindedir. Yoksa onlar, (Yusuf’un kardeşleri) o hileli-düzeni kurarlarken, yapacakları işe topluca karar verdikleri zaman sen yanlarında değildin.*”²⁸; “*Bunlar: Sana vahyettiğimiz gayb haberlerindedir. Bunları sen ve kavmin bundan önce bilmiyordunuz. Şu halde sabret. Şüphesiz (güzel olan) sonuç takva sahiplerinindir.*”²⁹

²⁵ Bu noktada Hz. Ömer’le ilgili olarak anlatılan *Sâriye olayı* hatırlanabilir. İbn Hazm’ın gerçekleştirdiğini kabul etmediği bu olay bazı araştırmacılarca, Hz. Ömer’in Medine’de minberden İran bölgesinde savaşmakta olan Sâriye isimli komutanına sesini işittirmesi şeklinde gerçekleşmemiştir. Taberi gibi bazı kaynaklarda geçtiği üzere olay, Hz. Ömer’in bir rüyasıdır, savaş sırasında ordu içindeki bir sahabinin arkadaşlarını kurtarma amaçlı bağırması, Hz. Ömer’in sesi gibi nakledilmiş olmalıdır. Ordudaki askerler, kendi aralarında istişare etmek suretiyle dağa çekilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Önkal, “Sariye Olayı Üzerine Bir Rivayet Araştırması”, *İSTEM*. Sayı: 6, Konya, 2005, 9-49.

²⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, VIII, 386-387.

²⁷ “Ne zaman ki Süleyman’a ölümü hükmettik, cinlere onun ölümünü sezdirenlere olmadı. Yalnız bir güve böceği/kurdu yere dayandığı asâsını yiyordu. Bu sebeple Süleyman yere yıkılınca ortaya çıktı ki, cinler eğer gaybı bilselerdi, o zilletli azab içinde bekleyip durmazlardı.” (Sebe’, 34/14).

²⁸ Yusuf, 12/102.

²⁹ Hud, 11/49.

1.2. Mutlak Gayb

Allah Teâlâ'nın ezeli ve ebedi ilminde mevcut ve bilgisi sadece O'na mahsus olan, O'nun tarafından açıklanmadığı ve bildirilmediği takdirde hiçbir şekilde bilinme imkânı bulunmayan alandır. Gerçek anlamıyla “Allah'ın gaybı” budur. Tanımda geçtiği üzere mutlak gaybın iki yönü mevcuttur: Birincisi, sadece Allah'ın bildiği ve sahip olduğu, fakat peygamberler dâhil hiç kimseye bildirmediği, insanlara tamamen kapalı olan alandır. İkincisi, Allah'ın sadece Peygamberlere vahiy yoluyla bildirdikleridir.

Örneğin, kıyametin kopma zamanı Allah'ın kendine özgü kıldığı gaybi konulardan biridir. Bu konuda Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “İnsanlar sana kıyametin zamanını soruyorlar. De ki: Onun bilgisi Allah katındadır. Ne bilirsin, belki de zamanı yakındır.”³⁰ Ayette, sadece Allah'ın kıyametin kopma zamanını bildiği ifade edilmekle yetinilmeyip ayrıca bunun gaybî bir konu olduğu ve gaybın ilminin de Allah'a ait olduğu vurgulanmaktadır. Kıyametin ne zaman kopacağı konusunda Kur'an'ın tavrı açıktır. Bu konuya dair soruları Kur'an sıklıkla; “onun ilmi Allah katındadır” şeklinde cevaplamaktadır. Birçok ayette de onun yakın olabileceği ve ansızın gerçekleşebileceği ifade edilmektedir.³¹

Yine gelecekte başa gelecek olan olaylar, kişinin ne zaman, nerede ve ne şekilde öleceği gibi hususlar gaybî hususlardır, ilahî bilgilendirme olmadığı takdirde bilinme imkânları yoktur. Şu ayet-i kerime konumuz açısından önem arz etmektedir: “Kıyametin ilmi Allah katındadır. Yağmuru O indirir. Rahimlerde olanı bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilmez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilmez.”³² Hz. Peygamber de “Gaybın anahtarları beştir. Onları ancak Allah bilir”³³ buyurmak suretiyle, bu beş hususun “gayb” olduğunu ve onları Yüce Allah'tan başkasının bilmesinin imkânsız olduğunu belirtmiştir.

Yukarıda geçen ayette zikredilen birinci, dördüncü ve beşinci hususların mutlak gayb olduğu konusunda herhangi bir şüphe ve itiraz söz konusu değildir. İkinci ve üçüncü sıradaki hususlara ise şöyle itiraz edilebilir: Günümüzün gelişmiş teknolojik imkânlarıyla nereye, ne zaman yağmur yağacağı kesin bilgiye yakın biçimde tahmin edilebilmekte, aynı imkânla ana rahmindeki çocuğun durumu da bilinmektedir. Öyleyse bu iki hususun her yönüyle mutlak gayb olması söz konusu değildir. Mesele yakından incelendiğinde, bu iki hususun da mutlak ve kesin denecek ölçülerde bilinemediği ortaya çıkacaktır. Yağmur olayında, gelişmiş teknolojiye dayanan meteorolojik tahminler, adından da anlaşılacağı gibi sadece birer “tahmin”dir. Nereye yağmur yağacağı milimetrik olarak bilinemediği gibi, ne kadar yağmur yağacağı da tam anlamıyla söylenemez. Üstelik meteorolojik tahminler, bulut hareketleri ve hava akımları dikkate alınarak yapılır. Bunun anlamı şudur: Söz konusu belirtiler olmadan önce meteoroloji istasyonlarının herhangi bir tahminde bulunmaları mümkün değildir. Bu belirtiler ortaya çıktıktan sonra ise yağmurun yağması mutlak gayb alanından çıkıp, izafî gayb alanına girmiş demektir. Sonuç olarak nereye, ne

³⁰ Ahzab, 33/63.

³¹ Örnek olarak bkz. A'raf, 7/187; Ahzab, 33/63.

³² Lokman, 31/34.

³³ Buhârî, İman, 18.

kadar ve ne şiddette yağmur yağacağı, belirtileri ortaya çıkmadan önce mutlak gaybdır ve yalnız Allah Teâlâ tarafından bilinir. Belirtiler ortaya çıktıktan sonra ise artık bu mesele mutlak gayb değildir. O halde, teknolojik gelişmelerle yapılan tahmin veya gözlemler gerçekte gaybı bilmek değildir, sadece birtakım tahminlerde bulunmaktır, söz konusu tahminler kimi zaman tutarken kimi zaman da ıskalayabilmektedir.

Rahimlerde olanın bilinmesi meselesine gelince; öncelikle belirtmek gerekir ki, ayette mutlak olarak “rahimlerde olan” denmektedir. Bu mutlak ve genel ifade, spermin rahme düşmesinden önceki ve sonraki halini, gelişip şekillenmesini ve dünyaya geldikten sonra ölene kadar geçen sürenin tamamını kapsar. Bilindiği gibi bu alandaki teknolojik gelişmeler, sperm rahme düşer düşmez onun cinsiyetini, yüzünün ve organlarının şeklini, nasıl bir insan olacağını ve bu gibi hususları tespit etmekten uzaktır. Teknolojinin tespit edebildiği, spermin birtakım evrelerden geçip insan şeklini almaya başladığında cinsiyetinin tespitinden ve azalarının durumundan ibarettir ki kimi zaman bu noktada da yanılgılar olduğu bilinmektedir. Oysa ayetin mutlak ifadesi, rahimdeki varlığın cinsiyeti, azalarının şekli, kişiliği, rızkı, yetenekleri, hayatını nasıl bir insan olarak yaşayacağı ve başına nelerin geleceği gibi, doğum öncesi ve sonrası bütün bir hayatı yani hem suretini, hayatının maddi ve görünebilen yüzünü; hem de siretini, hayatının manevi ve bize gizli kalan yüzünü kapsamaktadır. Bütün bunların ise henüz cenin safhasındaki bir insan hakkında gayb olduğunda şüphe yoktur.³⁴

Bu perspektiften baktığımızda, “gaybın bilgisi, bütünüyle ancak Allah’a mahsustur. Elçilerin bizzat kendileri gaybı bilemezler.³⁵ Fakat Allah onları risalet göreviyle seçtiği için, gayb ilminin bazı hakikatlerini istediği zaman onlara verebilir.”³⁶ Bu duruma göre de Peygamberler, gaybı bilen insanlar değil, gaybdan Allah’ın bildirdiği ölçüde haber alan insanlardır. Yani onların gayba dair verdikleri haberlerin tümü, Allah’ın bildirmesiyledir.³⁷

2. Allah’ın Gaybı Bildirme Keyfiyeti

Öncelikle Sâbûnî’nin konu hakkındaki görüşlerini hatırlayalım:

“Allah size, gaybı bildirecek değildir.³⁸ Yani, Allah sizi kullarının kalplerine bilgili kılacak değildir ki bu sayede mü’mini, münafık ve kâfirden ayırıp tanıyasınız. Ancak O, onların arasını belalarla ve imtihanla ayırır, tıpkı Uhud’ta aralarını zorlu bir imtihanla ve düşmanlarına karşı cihadı emretmekle ayırdığı gibi. *Ancak Allah, resullerinden dilediğini seçer.*³⁹ Yani, resullerinden dilediğini seçer ve gaybını ona bildirir, tıpkı Hz. Peygamber’e münafıkların halini bildirdiği gibi. *Öyleyse Allah’a ve resullerine iman edin.*⁴⁰ Yani, sahîh bir imanla iman edin ki, gaybı bilen sadece

³⁴ Bkz. Murat Uhray, *Ruyet’ul Gayb*, www.lulu.com, İstanbul 2014, s. 30-31.

³⁵ Örneğin; tarihe acıklı olaylar olarak geçen Raci’ ve Bi’r-i Maune hadiseleri, Hz. Peygamber’in, Allah’ın bilgilendirmesi olmadığı takdirde geleceği bilmediğini göstermektedir. Zira böyle bir bilgisi olsaydı, sahabelerini bile bile öyle bir tehlikenin içine göndermez, onları Medine’de tutmayı yeğlerdi.

³⁶ Mevdudî, *Tefhimu’l-Kur’an*, VI, 493.

³⁷ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, VIII, 387.

³⁸ Al-i İmran, 3/179.

³⁹ Al-i İmran, 3/179.

⁴⁰ Al-i İmran, 3/179.

Allah'tır, Peygamberin bildirdiği gayb haberleri, sadece ve sadece Allah'tan gelen vahiydedir.”⁴¹ “Gaybın sahibi olan Allah, gaybından hiç kimseyi haberdar etmez.”⁴² Yani celal sahibi Yüce Allah, gözlerden gizli olan, bakışlardan saklanan her şeyi bilir. Yarattıklarından hiç kimseye gaybını bildirmez, ancak Allah'ın seçip risalet ve nübüvvetine razı olduğu elçileri bundan hariçtir. Allah, gaybından istediğini elçisine bildirir.”⁴³

Burada açıklanan görüşler, deliller itibariyle itiraza gerek bırakmayan açık ve net görüşlerdir. Bu konuda, Sâbûnî'den farklı düşünmeyi gerektirecek bir vasat söz konusu değildir. Bununla birlikte mutlak gayb konusunda söylediğimiz bazı hususları, önemine binaen biraz daha detaylandırıp net bir şekilde ortaya koymamız, bazı temel noktalara vurgu yapmamız, konuyu daha sağlam bir zeminde değerlendirme olanağı verecektir. Konuyla ilgili bazı ayetlere göz atalım:

“Göklerin ve yerin gaybı Allah'a aittir.”⁴⁴ “Gaybın anahtarları O'nun nezdindedir. Onları O'ndan başkası bilmez.”⁴⁵ “De ki: Göklerde ve yerde olanlar gaybı bilemezler; lakin Allah bilir ve onlar ne zaman tekrar diriltileceklerini de bilmezler.”⁴⁶ Bu ve benzeri ayetlerde gaybı, Allah Teâlâ'dan başkasının bilemeyeceği açık bir şekilde ifade edilmektedir.

“Gaybı bilen O'dur. Gaybını hiç kimseye bildirmez. Ancak razı olduğu Peygamber müstesna. Çünkü O, elçisinin önüne ve arkasına gözetleyiciler (koruyucular) koyar.”⁴⁷ “Ve Allah sizi gayba vakıf kılacak değildir. Fakat Allah, elçilerinden dilediğini seçer (ve onu gayba vakıf kılar).”⁴⁸ Bu iki ayet ise ilke olarak Allah Teâlâ'nın, seçtiği elçisini/peygamberini dilediği oranda gaybına muttali kıldığını kabul etmemizi gerekli kılmaktadır. Her iki ifadedeki ortak birinci nokta, Allah'tan başka kimsenin gaybı bilemeyeceği fikridir. İkinci ortak nokta ise, birisinde "lâkin" kelimesiyle, diğerinde "illâ" istisna edatıyla başlayan ibarelerle, Allah'ın gaybını hiç kimseye açıklamayacağı genel hükmünün istisna edilmişidir. İfadelerin bu ikinci kısımlarından anlaşıldığına göre Allah, dilediği herhangi bir elçisine, dilediği ve ihtiyaç gördüğü oranda gaybını açıklayabilir. Burada gözden kaçırılmaması gereken temel espri şudur: *Allah, gaybını sadece elçilerine/resullerine bildirdiğini söylemektedir, onlara da gaybın tümünü değil, dilediği kısmını haber vermektedir.*

⁴¹ Sâbûnî; *Safvetu't-Tefâsîr*, I, 225. “Allah hepinizi gaybtan haberdar kılacak değildi. Yani sizin tümünüzü münafıkların kalplerinden haberdar etmek suretiyle, onları ayırt ettirecek değildi. Fakat Allah, peygamberlerinden her kimi dilerse seçer, ona onu bildirir. Öteden beri ilahi sünnet (adet) budur.” (Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 468). Aynı minvaldeki tefsirler için bkz. Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I, 457; Beydavî, Kadı Nasruddin Ebu Said Abdullah İbn Ömer b. Muhammed eş-Şirazi (v. 685), *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, (I-II C), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2011, I, 192; Muhammed Kenan, *Kurretu'l-Ayneyn ala Tefsiri'l-Celaleyn*, I, 92.

⁴² Cin, 72/26.

⁴³ Sâbûnî; *Safvetu't-Tefâsîr*, II, 437-438.

⁴⁴ Nahl, 16/77.

⁴⁵ En'am, 6/59.

⁴⁶ Neml, 27/65.

⁴⁷ Cin, 72/26-27.

⁴⁸ Al-i İmran, 3/179.

Ayetlerdeki bu açık ve net ifadelerle rağmen Razî, Beyzavî, Hâzin, İbn Kemal, İbn Haldun ve Bursevî gibi bazı âlimler; Allah'ın peygamberler dışında riyazet ve keramet ehli bazı seçkin kullarına da gaybî bilgiler verebileceğini, bunun Kur'an ayetleriyle çelişmediğini öne sürmektedirler.⁴⁹ Sözü edilen âlimler, bu tür bilgileri elde etmek için vahiy dışında ilham, keşif ve rüya gibi yolların da bulunduğunu iddia etmektedirler.⁵⁰ Bu noktada, adı geçen âlimlerin de bir tutarsızlık sergiledikleri ve bu yönleriyle Muhammed Ali Sâbûnî'den farklı bir konumda değerlendirilmelerinin doğru olmadığı söylenebilir.

Esasen bu âlimlerin de, Kur'an'ın açık olan ifadelerine bağlı kalarak hareket etmedikleri ve zorlama yorumlarla gaybın ve bilinebilirliğinin kapsamını genişletmeye çalıştıkları söylenebilir. Ancak onlar, isabetli olmasa da kendi fikirlerinde bir tutarlılık oluşturmaya çalışmışlardır. Örneğin; resul kavramının sadece melekler için kullanıldığını⁵¹ veya bu kavramın peygamberleri de içerecek şekilde yorumlandığında sadece peygamberler için kullanılmayıp onlar dışındaki seçkin kulları da kapsayabileceğini ya da ayette geçen 'gayb' kavramının tekil olarak kullanıldığını, dolayısıyla bununla sadece bir gaybın kastedilip bütün gaybın kastedilmediğini iddia ederek fikir sistematizasyonundaki tutarsızlığı gidermeye çalışmışlardır. Söz konusu âlimlerin hepsinin fikirlerini tek tek ele almak, konuyu fazlasıyla uzatacağından örneklem olmak üzere müfessir Razi'nin fikirlerini değerlendirmekle yetineceğiz. Mesela; Razî, Al-i İmran suresinde geçen ayeti tefsir ederken şöyle demektedir: "Sünnetullah, Allah'ın cahil insanları gaybına muttali kılmaması üzere cereyan etmektedir."⁵² Bu ifadenin dolaylı anlamına göre 'resul' kelimesi, cahil olmayan herkesi kapsamına almaktadır. Zira sadece cahiller gayba muttali

⁴⁹ Örneğin Razi'ye göre; "Allah kâhinlere de bazı gaybî şeyleri bildirir. İlm-i nücum ile uğraşan kimselerin, bazen gelecekte olabilecek hadiseleri haber verdikleri ve verdikleri haberin doğru çıktığı vakidir. Bu durum, gerçek ilham sahiplerinde de görülmektedir. Hem sonra bu evliyaya has olmayıp, sihirbazlar içinde de böyleleri bulunmaktadır." (Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, Tercüme: Suat Yıldırım vd., Akçağ Yayınları, Ankara 1993, XXII, 201. Ayrıca bkz. Beyzavî, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, II, 536). Bediüzzaman Said Nursi'nin birbirinden farklı değerlendirmeleri de bu minvalde okunmaya elverişlidir. Örneğin; "Yoksa gaybın ilmi onların yanında da, oradan mı alıp yazıyorlar?" (Tûr, 52/41) ayetini tefsir ederken şöyle demektedir: "Gaybâşinâlık dâvâ eden Budeiler gibi ve umûr-u gaybiyeye dâir tahminlerini yakîn tahayyül eden akılfüruşlar gibi, senin gaybî haberlerini beğenmiyorlar mı? Gaybî kitapları mı var ki, senin gaybî kitabını kabul etmiyorlar? Öyle ise, vahye mazhar resûllerden başka kimseye açılmayan ve kendi başıyla ona girmeye kimsenin haddi olmayan âlem-i gayb kendi yanlarında hazır, açık tahayyül edip ondan mâlûmât alarak yazıyorlar hülyâsında bulunuyorlar. Böyle haddinden hadsiz tecavüz etmiş mağrur hodfüruşların tekzibleri sana fütur vermesin. Zirâ az bir zamanda senin hakikatlerin onların hülyâlarını zir ü zeber edecek." (Said Nursi, *el-Makâlâtü'l-Kübrâ*, Mütercim: Molla Muhammed Zahid Malazgirdî, Şeriketu Resail'i Nur, Beyrut, 2010, s. 415) Burada "vahye mazhar resullerden başka kimseye açılmayan" ifadesi son derece önemlidir. Şu ifadelerde ise, resullerden başkasına da gaybın açılabilirliği iması mevcuttur: "Ehl-i keşif muttali olduğu mukadderat mutlak olmadığını, belki bazı şerâitle mukayyet bulunduğunu ve o şerâitin vuku bulmamasıyla o hadise de vukua gelmiyor. Fakat o hadise, ecel-i muallâk gibi, Levh-i Ezelînin bir nevi defteri hükmünde olan Levh-i Mahv-İspatta mukadder olarak yazılmıştır. Gayet nadir olarak Levh-i Ezelîye kadar keşif çıkar. Ekseri oraya çıkamıyor." (Said Nursi, *Lem'alar*, Zehra Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 132) Buradaki ifadeye göre, ehl-i keşif nadiren de olsa Levh-i Ezelideki gaybı keşfedebilir. Söz konusu ehl-i keşiften maksadın sadece peygamberler olmadığını şu ifadelerinden anlamaktayız: "Ehl-i velâyet, gaybî olan şeyleri, bildirilmezse bilmezler." (Said Nursi, *Kastamonu Lahikası*, Zehra Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 147).

⁵⁰ Bkz. Ersan Özten, *Peygamberlerin Gaybı Bilme İmkânı*, Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 98, 146.

⁵¹ Beyzavî, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, II, 536.

⁵² Râzî, *Tefsîr-i Kebir Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 232.

kılınmazlar. “Fakat Allah, peygamberlerinden dilediğini seçer.”⁵³ cümlesinin tefsirinde şöyle der: “Bu ayet şu manaya da gelebilir: Allah sizin hepinizi, peygamberin bildiği miktarda gaybı bilen kimseler kılmamıştır ki sizler peygamberlerden müstağni olasınız.”⁵⁴ Bu ifadeye göre mü’minlerin tümü gaybı bilebilir, ancak bu bilgi peygamberin bildiği ölçüde değildir.

Yine Râzî’nin, Cin suresindeki ilgili ayetin tefsirini yaparken, gayb kavramıyla ilgili şu açıklamasını görmekteyiz:

“Allah, gaybın bilgisine, ancak beğenip seçtiği bir resulü muttali kılar’ ayetinde ‘gayb’ ifadesi, genellik ifade eden bir kelime değildir. Şu halde, Allah Teâlâ’nın mahlûkatını, gayblardan sadece birine muttali kılmaması kâfidir. Biz de bunu kıyametin kopma vaktine hamlediyoruz. Böylece de ayetten kastedilen, Allah Teala’nın işte bu gaybı hiç kimseye bildirmeyeceği olmuş olur. Dolayısıyla da ayette, artık Cenab-ı Hakkın, gayblarından hiç birini hiç kimseye bildirmediğine dair bir delalet kalmaz.”⁵⁵

Bu açıklamalara göre, *gayb* ifadesi tekildir, sadece bir gayb demektir, bütün gayblar anlamında değildir. Öyleyse Allah, sadece bir gaybı bildirmemiştir, bunun dışındakileri gerek peygamberlere gerekse de diğer insanlara bildirmiştir. Onun şu ifadesi de bu iddiasını iyice pekiştirmektedir: “Allah Teâlâ’nın bu ayetten kastının, peygamberler hariç gaybî bilgileri hiç kimseye haber vermeyeceği olmadığı kesinkes ortadadır.”⁵⁶

Sâbûnî ise, ilgili ayetlerin tefsirinde gaybın tanımını net olarak ifade etmekte, Al-i İmran ve Cin surelerinde geçen ayetlerin tefsiri bağlamında, gaybın sadece görevli elçilere/peygamberlere bildirildiğini son derece net ifadelerle açıklamaktadır. Ancak bu açıklığına rağmen, daha sonra Kehf suresindeki kıssayı anlatırken, Hızır’ın peygamber/elçi olmadığını, veli ve salih bir kul olduğunu, Yüce Allah’ın elçi özelliği bulunmayan bu salih kuluna gaybı bildirdiğini, bu kişinin peygamber olan Musa’ya gayb hocalığı yaptığını söylemek suretiyle kendi fikir sistematüğinde tutarsızlığa düşmektedir. Belki olayı şöyle de okumak mümkündür: Razî gibi âlimler, fikir sistematüğünü tutarlı bir çerçeveye oturtma hesabına, aynı yanlışı ısrarlı bir şekilde devam ettirerek bir felsefe geliştirmişler, nassların açık olup, görevli elçiler dışında hiç kimseye gayb bilgisini elde etmede açık kapı bırakmadığı hallerde bile, zorlama tevillerle, Kur’an ve sahih hadis kaynaklı delilden kaynağını almayan tahmine ve kişisel tecrübeye dayalı yorumlarla gayb kapısını, kimi zaman kâhinler ve sihirbazlara varıncaya dek cahiller dışında herkese ardına kadar açmışlardır. Hâlbuki Sâbûnî gibi âlimler, Al-i İmran ve Cin surelerinde ilgili ayetlerin hakkını vermekle beraber, Kehf suresindeki Hızır kıssasını yorumlarken, oradaki açık

⁵³ Al-i İmran, 3/179.

⁵⁴ Râzî, *Tefsîr-i Kebir Mefatihu’l-Gayb*, VII, 232.

⁵⁵ Râzî, *Tefsîr-i Kebir Mefatihu’l-Gayb*, XXII, 201. “*Gaybına* ifadesi, müfred ve muzaf bir lafızdır. Dolayısıyla bununla amel etme, bundan hüküm çıkarma hususunda, bunu tek bir gayba hamletmek yeterli olur. Ama bu kelimenin bütün gaybları ifade ettiğini ileri sürmeye gelince, bu lafızda bu manaya bir delalet yoktur.” (Râzî, *Tefsîr-i Kebir Mefatihu’l-Gayb*, XXII, 201).

⁵⁶ Râzî, *Tefsîr-i Kebir Mefatihu’l-Gayb*, XXII, 201.

nasslara aykırılık teşkil edecek bir yanlışlık sergilemişlerdir. Yani buradaki tutarsızlık, ısrarlı bir yanlışlıktan çok, bir sehiv ve yanılığa benzemektedir.

3. “Resûl” Kelimesinin Anlam ve Kapsamı

Bu noktada “*Gaybı bilen O’dur. Gaybını hiç kimseye bildirmez. Ancak razı olduğu elçisi ayırır. Çünkü O, elçisinin önüne ve arkasına gözetleyiciler (koruyucular) koyar.*”⁵⁷ “*Ve Allah sizi gayba vakıf kılacak değildir. Fakat Allah, elçilerinden dilediğini seçer (ve onu gayba vakıf kılar).*”⁵⁸ ayetlerinde kendilerine gayb bilgisi verildiği belirtilen “resûl/resuller” kavramı ile kimlerin kastedildiği büyük bir önem arz etmektedir. Öyleyse bu kelimenin kapsamına kimler girmektedir? Acaba bu kavramdan, yalnızca Allah’ın insanlığa mesajını ulaştırmak için seçtiği peygamberler mi kastedilmektedir yoksa peygamberlerin dışında diğer insanlar da bu kelimenin kapsamına girmekte midir? Bu soruların cevaplarının taşıdığı önem, “resul” kelimesinin kapsamına giren kimselere gayb bilgisinin verildiğinin ayetlerde belirtilmiş olmasıdır. Bu duruma göre, peygamberler dışındaki insanların kastedildiği sonucuna varmak mümkün olursa, onların da gayb bilgisine sahip olmaları mümkün hale gelecektir.

Esasen Sâbûnî’nin bu konudaki görüşleri makul bir çerçevede kalmaktadır. Zira kendisinden yaptığımız nakillerde onun, resul/rusul kavramını ayetler bağlamında Allah tarafından elçilik vazifesiyle görevlendirilen peygamberlerle sınırlı tuttuğu görülebilmektedir: “*Allah size, gaybı bildirecek değildir. Ancak Allah, resullerinden dilediğini seçer.*”⁵⁹ Yani, resullerinden dilediğini seçer ve gaybını ona bildirir, tıpkı Hz. Peygamber’e münafıkların halini bildirdiği gibi. *Öyleyse Allah’a ve resullerine iman edin.*⁶⁰ Yani, sahîh bir imanla iman edin ki, gaybı bilen sadece Allah’tır, Peygamberin bildirdiği gayb haberleri, sadece ve sadece Allah’tan gelen vahiylerdir.”⁶¹ “*Gaybın sahibi olan Allah, gaybından hiç kimseyi haberdar etmez.*”⁶² Yani celal sahibi Yüce Allah, gözlerden gizli olan, bakışlardan saklanan her şeyi bilir. Yarattıklarından hiç kimseye gaybını bildirmez, ancak Allah’ın seçip risalet ve nübüvvetine razı olduğu elçileri bundan hariçtir. Allah, gaybından istediğini elçisine bildirir. Müfessirler dediler ki, Allah gaybını, sadece seçtiği bazı elçilerine bildirir, onlara da yalnızca gaybının bir kısmını bildirir ki bu onlar için bir mucize olsun.⁶³ Şüphesiz ki elçiler, mucizelerle desteklenmişlerdir. Bazı gayb haberlerinin kendilerine bildirilmesi de mucizelerdendir.”⁶⁴

Biraz daha detaylı bir incelemeyle bakıldığında, “resul” kelimesinin; Kur’an’da (1) “melek” ve (2) Allah ile insanlar arasında elçilik görevi yüklenen kişi yani “peygamber” anlamlarında kullanıldığı tespit edilebilmektedir. Nitekim Hac suresinde “*Allah*

⁵⁷ Cin, 72/26-27.

⁵⁸ Al-i İmran, 3/179.

⁵⁹ Al-i İmran, 3/179.

⁶⁰ Al-i İmran, 3/179.

⁶¹ Sâbûnî; *Safvetu’t-Tefâsîr*, I, 225.

⁶² Cin, 72/26.

⁶³ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 633; Muhammed Kenan, *Kurretü’l-Ayneyn ala Tefsiri’l-Celaleyn* II, 772; İbn Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azîm*, III, 557.

⁶⁴ Sâbûnî; *Safvetu’t-Tefâsîr*, II, 437-438.

meleklerden ve insanlardan elçiler seçer” denilmek suretiyle, bu husus açıklığa kavuşturulmaktadır.⁶⁵

Resûl kelimesi, feûl kipinde olup, bir mesajı iletmek üzere elçi olarak seçilip gönderilen, kendisini gönderenin haberlerini sadakatle izleyen, ona tabi olan gibi anlamlara gelir. Bu kavramsal çerçeve de yukarıdaki ayette ifade edildiği gibi hem melek elçileri, hem de beşer elçiler olan peygamberleri kapsayacak bir alanı işaret etmektedir.⁶⁶ Nitekim Al-i İmrân suresindeki âyette “...*fakat dilediği elçiyi seçer*”⁶⁷ ifadesinden hemen sonra “*O halde Allah'a ve peygamberlerine iman edin*” ibaresi, “resûl” kelimesinin, “vahfî alan ve onu insanlara iletmekle görevli olan bir elçi” anlamında olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadır. Cin suresinin 28. âyetinde de yine “gönderilen mesajların tebliğ edilmesi” fikrinin işlendiğini görülmektedir. Bu bakımdan her iki ayette geçen “resûl” ve “rusul” kelimelerinden, Allah'ın peygamberlerinin kastedildiğini söylemek ilmi hassasiyetin bir gereğidir. Bu kapsamın içine evliyayı, kutup ve gavsları dâhil etmenin açık naslar bağlamında ilmî bir değeri yoktur.

Bu bağlamda “*Allah, meleklerden ve insanlardan resuller seçer*” ayetindeki *rusul* kelimesi, meleği de içine aldığına göre, *meleğin bazı veli kişilere ilham getirmesi hiç de reddedilecek bir durum değildir* tarzında bir yorumda bulunmak, meseleyi bağlamından uzaklaştırmaktır. Zira sadece veli kişilere değil, tüm Müslümanlara ilham gelmesi mümkün olduğu gibi, hayvanlara dahi ilham geldiği Kur'an'da dile getirilmektedir.⁶⁸ Öyleyse bunların tümüne gayb bilgisi verildiğini söylemek gerekecektir. Böyle bir durumda ise peygamberlerin istisna edilmişlerinin hiçbir anlamı kalmayacaktır.

Hâlbuki daha önce de belirttiğimiz gibi, evliyanın gayba dair birtakım sezgileri olup bir kısmı isabet kaydettirse de, bunların hiçbirisi zan ve tahminden arınmış yüzde-yüz bir keşif ve ortaya çıkarma manasına kesin bir ilim olamaz; bir kıyastan öteye geçemez. Matematiksel bir kesinlik ifade etmez.⁶⁹ Öyleyse söz ve davranışları mucize ile teyid edilen peygamberler dışında kalan kişilerin, gayba dair tahmin ve sezgileri kesin bir bilgi değeri taşımadığı gibi bağlayıcı da değildir.

Peygamberler ise, mûcizelerle teyid edilmişlerdir. Gayb olan bazı şeyleri bildirmeleri bundandır. Yüce Allah, peygamberlerden razı olduğu kimseleri istisna etmiştir. Onlara vahyetmek suretiyle, gaybından dilediğini onlara öğretmiştir. Bunu onlara bir mûcize ve peygamberliklerine dair doğru bir delalet olarak vermiştir.

Kur'an'ın ifadesiyle, meleklerden de resuller seçildiğine göre, meleklerin ilmini konu edinen ayetleri de kısaca değerlendirmekte fayda vardır. Örneğin; Bakara suresinde, Hz. Âdem'in yaratılacağını öğrenen meleklerin; “*Kan akıtıp, bozgunculuk yapacak bir*

⁶⁵ Hac, 22/75.

⁶⁶ Sadık Kılıç, “Kur'anda Gayb Âlemi”, *Kur'ân ve Tefsîr Araştırmaları V: İslam Düşüncesinde Gayb Problemi*, Ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2003, http://www.islamiyazilar.com/gaybi_klm_blllr.htm, (Erişim tarihi: 04.04.2016).

⁶⁷ Al-i İmran, 3/179.

⁶⁸ Bkz. Nahl, 16/68.

⁶⁹ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 387

*kimseyi mi yaratacaksın?*⁷⁰ dedikleri haber verilmektedir. Melekler, Âdemin gelecekte kan akıtıp, bozgunculuk yapacağını, acaba nereden biliyorlardı? Bu, bir gaybî bilgi midir? “*Bize öğrettiğin dışında bizim bilgimiz yoktur?*”⁷¹ ayeti, meleklerin diğer konulardaki bilgileri gibi bu konudaki bilgilerinin de Allah’ın bildirmesi ile olduğunu açıklığa kavuşturmuştur. Burada dikkat çeken önemli bir nokta da Âdem’e öğretilen “*esma*” ve bilgilerden, meleklerin habersiz oluşlarıdır. Nitekim melekler bu acizliklerini de itiraf etmektedirler. Cenab-ı Hak, bu itiraflarından sonra meleklerle: “*Size, yer ve göklerin gaybını ben bilirim, demedim mi?*” diye buyurmaktadır. Yani meleklerin, kan dökecek, bozgunculuk yapacak bir varlığı niçin yaratmayı murad ettiği sorularına, sizin bu konudaki bilginiz sınırlıdır, halbuki daha sizin bilmediğiniz çok şeyler vardır ki onları Allah bilir, siz bilmezsiniz, şeklinde cevap verilmektedir. Ayetin sonunda “*Allah âlim ve hâkimdir*” ifadesinin yer alması da, bu anlamı pekiştirmektedir.

4. Kur’an’da Bahsedilen “Salih Kul” Meselesi

Sâbûnî’nin fikir sisteminde tutarsızlığa neden olan asıl halka, *salih kul* ifadesi ile kimin kastedildiğidir. Zira o şöyle demektedir:

“Kehf suresi, ilim yolculuğunda tevazu kıssasından bahseder ki olay, Hz. Musa ile salih kul Hızır arasında geçmektedir. Hakikaten Hz. Musa üstün bir konuma sahip olmasına rağmen onun bu konumu, onu, ilim yolculuğunda ilim alacağı kimsenin konumuna bakmaksızın katlanacağı zorluklardan alıkoymadı. Musa, Allah’ın peygamberi ve aracısız olarak doğrudan konuştuğu elçisidir. *Hızır ise peygamber değildir*, o sadece Allah’ın salih kullarından biridir. Buna rağmen Hz. Musa, salih kulla karşılaşp Allah’ın kendisine verdiği ledünni ilminden istifade etme uğrunda uzak mesafelere gitmede tereddüt göstermedi. “*Hani Musa, yanındaki gence şöyle demişti: İki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmayacağım ya da uzun zaman gideceğim.*”⁷² Musa, Salih kulla karşılaştı ve kendisini tevazu ve edep ile takdim etti, kendisinden ilim talebinde bulundu. *İkisi kullarımızdan bir kul buldular ki biz ona katımızdan bir rahmet verdik ve ona yanımızdan bir ilim öğrettik. Musa ona dedi ki: Öğretildiğin bilgiden doğruya iletecek şekilde, bana öğretmen karşılığında sana tabi olabilir miyim?*⁷³ Sonra, Kur’an’ın bize anlattığı gemi olayı, çocuk öldürme ve (yıkılmaya yüz tutan) duvarı onarma gibi enteresan kıssalar ikisinin başından geçti. Bunların tümü, gaybî haberlerdir ki,⁷⁴ Allah, onları bu salih kulla bildirdi. Tüm bunlarda, ibretler ve öğütler vardır.”⁷⁵

Sâbûnî, buradaki ifadelerinde salih kulun resul olmadığını, ancak Yüce Allah’ın kendisine gaybî haberler bildirdiğini açıkça söylemektedir. Bu ise daha önce ayetlerin

⁷⁰ Bakara, 2/30.

⁷¹ Bakara, 2/32.

⁷² Kehf, 18/60.

⁷³ Kehf, 18/65-66.

⁷⁴ “Nereden bilinebilir ki, bugünün çocuğu büyüyüp malı ve kuvvetiyle ana-babasını veya diğer insanları dinlerinden döndürmek için uğraşacak? Bu durum görünmez olan gayb âlemindeydir. Onu bizim bilmemiz imkânsızdır.” (İbn Kayyim el-Cevziyye, *Bedai’u’t-Tefsir*, II, 640).

⁷⁵ Sâbûnî, *İcâzu’l-Beyân fi Suveri’l-Kur’an*, s. 59.

tefsirleri bağlamında ifade edilen, gaybın yalnızca “resul” olarak görevlendirilen peygamberlere bildirildiği gerçeğiyle ters düşmektedir.

Bu noktada Kur’an’da bahsedilen salih kulun kim olduğu, nasıl bir vazifeye görevli olduğu, önemli bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Allah Teâlâ’nın, “*Katımızdan bir rahmet verdiğimiz ve tarafımızdan bir ilim öğrettiğimiz bir kul*”⁷⁶ olarak tanımladığı ve bütün güvenilir hadis kitaplarında ismi “Hızır” olarak bildirilen bu salih kul,⁷⁷ birtakım gaybî bilgilere muttali kılınanlardandır. Hızır’ı temsilî bir kişilik olarak kabul eden Muhammed Esed’in görüşünün aksine,⁷⁸ Kur’an onu gerçek bir kişilik olarak sunmaktadır. Hızır ile Hz. Musa arasında geçen olayları anlatan ayetlerden anlaşıldığına göre Hızır, Hz. Musa’nın bile vakıf olmadığı bazı gaybî bilgileri bilmektedir.

“Derken, kullarımızdan bir kul buldular ki, ona katımızdan bir rahmet vermiş, yine ona tarafımızdan bir ilim öğretmiştik. Musa ona: Sana öğretilenden, bana, doğruyu bulmama yardım edecek bir bilgi öğretmen için sana tâbi olayım mı? dedi. Dedi ki: Doğrusu sen benimle beraberliğe sabredemezsin. (İç yüzünü) kavrayamadığın bir bilgiye nasıl sabredersin? Musa: İnşallah, sen beni sabreder bulacaksın, dedi. Senin emrine de karşı gelmem. (O kul:) Eğer bana tâbi olursan, sana o konuda bilgi verinceye kadar hiçbir şey hakkında bana soru sorma! dedi. Bunun üzerine yürüdüler. Nihayet gemiye bindikleri zaman o (Hızır) gemiyi deldi. Musa: Halkını boğmak için mi onu deldin? Gerçekten sen (ziyanı) büyük bir iş yaptın! dedi. (Hızır:) Ben sana, benimle beraberliğe sabredemezsin, demedim mi? dedi. Musa: Unuttuğum şeyden dolayı beni muaheze etme; işimde bana güçlük çıkarma, dedi. Yine yürüdüler. Nihayet bir erkek çocuğa rastladıklarında (Hızır) hemen onu öldürdü. Musa dedi ki: Tertemiz bir canı, bir can karşılığı olmaksızın (kimseyi öldürmediği halde) öldürdün ha! Gerçekten sen fena bir şey yaptın! (Hızır:) Ben sana, benimle beraber (olacaklara) sabredemezsin, demedim mi? dedi. Musa: Eğer, bundan sonra sana bir şey daha sorarsam artık bana arkadaşlık etme, dedi. Hakikaten benim tarafımdan (ileri sürebilecek) mazeretin sonuna ulaştın. Yine yürüdüler. Nihayet bir köy halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Ancak köy halkı onları misafir etmekten kaçındılar. Derken orada yıkılmak üzere bulunan bir duvarla karşılaştılar. (Hızır) hemen onu doğrulttu. Musa: Dileseydin, elbet buna karşı bir ücret alırdın, dedi. (Hızır) şöyle dedi: "İşte bu, benimle senin aramızın ayrılmasıdır. Şimdi sana, sabredemediğin şeylerin iç yüzünü haber vereceğim." "Gemi var ya, o, denizde çalışan yoksul kimselerindi. Onu kusurlu kılmak istedim. (Çünkü) onların arkasında, her (sağlam) gemiyi gasbetmekte olan bir kral vardı." "Erkek çocuğa gelince, onun ana-babası, mümin kimselerdi. Çocuğun, onları azgınlık ve nankörlüğe boğmasından korktuk." "Böylece istedik ki, Rableri onun yerine kendilerine, ondan daha temiz ve daha merhametlisini versin." "Duvara gelince, şehirde iki yetim çocuğun idi; altında da onlara ait bir hazine vardı; babaları ise iyi bir

⁷⁶ Kehf, 18/65.

⁷⁷ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 424; Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, III, 187. “Hızır’ın, (yeşil anlamına gelen) Hıdır’ diye isimlenmesi şuradan gelir. O, kupkuru beyazlamış ot destesinin üzerine oturmuştu. Deste, altında derhal yeşerdi.” (Buhari, *Enbiya* 27; Tirmizi, *Tefsir*, Kehf 3150; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 430; İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi* (I-XVIII C.), Akçağ Yayınları, Ankara, 1995, XII, 367).

⁷⁸ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, II, 599-600 dpn. 73.

*kimse idi. Rabbin istedi ki, o iki çocuk güçlü çağlarına erişsinler ve Rabbinden bir rahmet olarak hazinelerini çıkarsınlar. Ben bunları kendiliğimden yapmadım. İşte, hakkında sabredemediğin şeylerin iç yüzü budur."*⁷⁹

Söz konusu ayetlerde anlatıldığına göre Hz. Musa, Salih Kul ile çıktığı yolculukta, onun, bindikleri gemiyi delmesi, rastladıkları çocuğu öldürmesi ve kendilerini misafir etmeyen köy halkına ait yıkılmak üzere olan bir duvarı onarması karşısında şaşkınlığını gizleyememektedir. Hızır niçin böyle davrandığını ona izah etmiş ve bindikleri gemiyi, yolları üzerinde bulunan ve sağlam gemilere el koyan zorba hükümdardan kurtarmak için deldiğini; çocuğu, büyüyünce mümin olan anne-babasına zarar vermemesi için öldürdüğünü; duvarı da altında, köy halkından iki yetim çocuğa ait hazine bulunduğu, çocuklar büyümeden önce duvar yıkılıp hazine ortaya çıkmasın ve başkalarının eline geçmesin diye tamir ettiğini söylemektedir. Bütün bunlar, geleceğe ait bazı gaybî bilgilerin, Salih Kul yani hadislerdeki ifadesiyle Hızır tarafından Allah Teâlâ'nın dilemesi ve bildirmesi oranında bilindiğini, açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kuşeyrî başta olmak üzere, tasavvufî meyillere sahip bir kısım âlimler, Hızır'ın veli olduğunu iddia etmişlerdir.⁸⁰ Buna mukabil ehl-i ilim, umumiyetle Hızır'ın peygamber olduğunu söylemişlerdir.⁸¹ Yine çoklukla âlimler, "Hızır bir peygamberdir, aksi takdirde veli olan bir kulun peygamberden üstün olduğu ifade edilmiş olur ki, bu caiz değildir" demişlerdir.⁸² Yine Kurtubî'den de nakledildiği gibi, gaybî bilgiyi gerektiren gelecekle ilgili bir hükme, sadece nebiler/görevli elçiler muttali olabilirler.⁸³

Ayette geçen "*Derken, kullarımızdan bir kul buldular ki, ona katımızdan bir rahmet vermiş, yine ona tarafımızdan bir ilim öğretmiştik.*"⁸⁴ "katımızdan bir rahmet" ifadesini, tefsir bilginleri, Kur'an'ın pek çok yerinde olduğu gibi burada da "vahiy ve peygamberlik" ile tefsir etmişlerdir.⁸⁵ Örneğin Zemahşerî, net ifadelerle "katımızdan bir rahmet" ibaresini, vahiy ve peygamberlik olarak tefsir etmektedir.⁸⁶ Nitekim Zuhuf suresinde geçen şu ayet-i kerimede de "*rahmet*" kelimesi peygamberlik anlamında kullanılmaktadır. "*Dediler ki: Bu Kur'an iki şehirden bir büyük adama indirilse olmaz mıydı? Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar?*"⁸⁷

⁷⁹ Kehf, 18/65-82.

⁸⁰ Bkz. Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, XII, 368.

⁸¹ Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, XII, 368. Ayrıca bkz. İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 429.

⁸² Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, IV, 76.

⁸³ Bkz. Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, XII, 368.

⁸⁴ Kehf, 18/65.

⁸⁵ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 370.

⁸⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 715.

⁸⁷ Zuhuf, 43/31-32. Müşriklerin iki şehir ile kasedtikleri Mekke ile Taif'dir. Demek ki Kur'an'ın güzelliğini hissediyorlar ancak onu Peygamber'e yakıştıramıyorlar, zavallılar büyüklüğü dünya malı, dünya makamı ile sanıyorlar. Mekke'de Velid b. Muğire, Taifte Urve b. Mes'ud es-Sakafî gibi, dünyaca zengin gördükleri kimseleri Peygamber'den büyük sayıyorlar da Kur'an'ı da onlara layık görüyorlar. Yüce Allah da red ve azarlama ile buyuruyor ki "*Rabbinin rahmetini onlar mı taksim ediyorlar?*" (Ferrâ, Ebu Zekerriyya Yahya b. Ziyad, *Meâni'l-Kur'an*, Tahkik ve tahrir: Şeyh Doktor İ'madu'd-Din İbn Seyyid Ali'd-Derviş, Alemu'l-Kutub, Beyrut 2011, II, 751).

Hızır'ın şöyle dediği nakledilir: “Ey Musa! Ben, Allah'ın ilminden bana öğrettiği bir ilim üzereyim ki, sen onu bilmezsin. Sen de, Allah'ın ilminden sana öğrettiği bir ilim üzeresin ki, ben onu bilmem.”⁸⁸ Tüm bu yaptıklarımı, hep Rabbimden bir emir ve rahmet olarak yaptım. Ben bunu, bu yaptıklarımı kendiliğimden yapmadım. Yani kendi görüş ve içtihadımdan dolayı değil, Rabbimin bildirdiği emri ile bir görev olarak yaptım.⁸⁹ “*Ben bunu kendiliğimden yapmadım.*”⁹⁰ Yani, “Allah tarafından yapmakla ve bu şekilde davranmakla emredildim.”⁹¹

Hızır'ın yaptığı işleri tekrar hatırlayalım: (1) Bindikleri gemiyi delmesi, (2) Karşılaştıkları bir çocuğu öldürmesi, (3) Ugradıkları bir köyde yıkılmaya yüz tutan bir duvarı tamir etmesi. Burada, Hızır tarafından yapılan işlerin ilk iki tanesi, insanın yaratılışından beri var olan kanunlara aykırıdır. Hiçbir kanun bir kimseye, başka bir kimsenin malını tahrip etme ve suçsuz bir insanı öldürme izni ve yetkisi vermez.⁹² Bu noktada, özellikle Hızır'ın öldürdüğü çocuk meselesi dikkate değer bir noktadır. Eğer bu çocuk bülüğ çağına ermiş idiyse,⁹³ derhal küfür ve azgınlığına hüküm vermek (belki bir yönüyle) şeriata uygun olurdu. Fakat âlimlerin çoğunun dedikleri gibi, henüz bülüğ çağına ermemiş bir çocuk idiyse,⁹⁴ onun kâfirliği ve azgınlığı, nihayet gelecekte meydana çıkacak bir gerçektir. Hızır bu bilgiye sahip kılınsa bile, bir çocuk şöyle dursun, bir ergeni bile ileride yapacağı suçtan dolayı öldürmek, şüphe yok ki İslam hukukuna aykırıdır.⁹⁵ Ceza hukuku ve yasaların bir kuralı olarak işlenmedik bir suç için ceza verilmez. Allah'ın (peygamberlere gönderdiği) yasasında da böyledir.⁹⁶ Sözün özü, bir kimsenin ileride işleyeceği muhtemel ve muhayyel bir suç sebebiyle, onu öldürmek mümkün değildir.⁹⁷

Yapılan işlerin mahiyetini ve aslını değerlendirdiğimizde görünen şudur: “Hızır'ın yaptığı işler, halktan Hakk'a doğru giden işler değil, Hakk'tan halka doğru olan fiillerdir. Bundan dolayı Musa gibi, halkı Hakk'a götürmeye emredilmiş değil, Hakk'tan halka olan

⁸⁸ Buhari, Tefsir-u Sureti 18/2; İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 424; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 372. “Derken bir serçe geldi, geminin kenarına kondu, denizden bir veya iki damla aldı. Hızır, Musa'ya dedi ki: Benim ve senin ilmin, Allah'ın ilmine göre, şu serçenin denizden eksilttiği su miktarınca olabilir.” (İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 425).

⁸⁹ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 378.

⁹⁰ Kehf, 18/82.

⁹¹ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 429. “Bu ifadede Hızır Aleyhisselamin resul olduğunu söyleyenler için bir delil vardır. Bununla beraber daha önce geçen ‘kullarımızdan bir kul buldular ki biz ona katımızdan bir rahmet ve bir ilim vermiştik’ ifadesinde de aynı delalet mevcuttur. Buna rağmen çokları, onun nebi değil veli olduğu fikrine vardılar.” (İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 429).

⁹² Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, III, 189.

⁹³ “Ayette, salih bir kul olarak geçen ve halkın Hızır dediği kişinin, öldürdüğü gencin ergin olduğunda kuşku yoktur. Ama erişkin olmadan öldürseydi de verilmek istenenin ruhuna uygun düşerdi. Zira bu salih kimse kendiliğinden değil, Allah'ın emriyle hareket etmekteydi.” (İbn Kayyım, *Bedai'u't-Tefsir*, II, 639).

⁹⁴ “Ayette geçen ‘gulam’ kelimesi, Arapça'da, bülüğ ermemiş çocuk yani sabi manasında kullanıldığı gibi, bülüğ ermiş delikanlı manasına da kullanılır. Cumhuriyet, ayetteki gulamla, bülüğ ermemiş çocuğun kastedildiği görüşündedir.” (Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, XVI, 76).

⁹⁵ “Nakledilir ki Hz. Ömer, Muğire'nin kölesini görünce “bu beni öldürecek” demiş, kendisinin katili olacağını sezmişti. “O halde niye bırakıyorsun ey müminlerin emiri” dediklerinde, “Ne yapayım, henüz bir şey yapmamıştır, yalnız kalbindeki şeyden dolayı da şeriata göre sorumlu olunmaz” dedi. Dediği gibi ertesi gün şehid oldu.” (Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 379).

⁹⁶ Bkz. İbn Kayyım, *Bedai'u't-Tefsir*, II, 640.

⁹⁷ Bkz. Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, XVI, 76.

mukadderatın yerine getirilmesine emredilmiş demektir. Şu halde oğlanı öldürmesi, Allah'ın emri ile ölen çocukların ruhlarını almaya vekil tayin olunmuş olan Azrail'in görev ve sorumluluğu gibi olur."⁹⁸ Öyleyse "bu emirlerin, bir kimsenin zengin diğerinin fakir, bir kimsenin hasta ve diğerinin hasta iken iyileşmesine neden olan Allah'ın emirleri ile aynı grupta olduğunu kabul etmek durumundayız. Şayet Hızır'a verilen emirler, bu türden emirler idiyse, Hızır'ın insanlar için konulan ilahi kanunlarla sınırlı olmayan bir melek olduğu sonucuna varılabilir."⁹⁹ Çünkü şer'i yönü olmayan bu tür emirler, ancak meleklerle verilebilir. Zira onlar tasarrufta bulunmaksızın Allah'ın emirlerine itaat ederler."¹⁰⁰

Hızır'ın halkı Hakk'a götürmeye emredilmiş olmadığı, Hakk'tan halka olan mukadderatın yerine getirilmesi için görevlendirildiği, kendisine atfedilen şu sözlerden de anlaşılmaktadır: "Ey Musa! Ben, Allah'ın ilminden bana öğrettiği bir ilim üzereyim ki, sen onu bilmezsin. Sen de, Allah'ın ilminden sana öğrettiği bir ilim üzeresin ki, ben onu bilmem."¹⁰¹ Zira Hızır, tebliğle görevli bir elçi olsaydı ona öğretilen ilimle, Musa'ya öğretilen ilmin çok önemli ortak noktaları olurdu. Örneğin tevhid inancı vurgusu, namaz, zekât ve oruç gibi ibadetler peygamberlerin davetlerinin en önemli ortak noktalarıdır. Tebliğle görevlendirilmiş bir elçinin, ben bunları bilmiyorum anlamına gelecek bir söz söylemesi abes bir durumdur.

Bu gerekçeler ışığında denebilir ki, Hızır'ın Allah tarafından görevlendirilmiş bir resul olmaması mümkün değildir. Çünkü o, tebliğe olmasa da verilen emirleri hemen yerine getirmeye emredilmiş bir kişiliktir. Eğer resul değil de veli olsaydı, oğlanı öldürmek için özel hükme sahip olması söz konusu olamazdı.¹⁰²

Hızır'ın yaptığı işler, onun melek olma ihtimalini güçlendirdiği gibi; Kur'an'ın ifadeleri de bu ihtimale kapıyı kapatmış değildir. "Eğer Kur'an, Hz. Musa'nın eğitilmek üzere gönderildiği "abdin/kulun", bir insan olduğunu söylemiş olsaydı, o zaman Hızır'ın insan olduğu kabul edilirdi. Hâlbuki Kur'an'da 'abd/kul' kelimesi, çeşitli yerlerde melekler için de kullanılmıştır. "Böyle iken dediler ki: "Rahmân çocuk edindi." Allah bundan münezzehdir. Doğrusu melekler ikram olunmuş kullardır."¹⁰³; "Onlar rahmet sahibi Allah'ın kulları olan melekleri de dışı saydılar. Onlar meleklerin yaratılışını gördüler mi? Onların şahitlikleri yazılacak ve onlar sorguya çekileceklerdir."¹⁰⁴ Bu ayetlerin yanı sıra, Hızır'ın insan olduğunu açıklayan hiçbir hadis yoktur. Sadece sahih bir hadiste 'reul (adam/erkek)' kelimesi, genelde insanlar için kullanılmasına rağmen Hızır için kullanılmıştır. Bu kelime cinler için de kullanılmıştır. "Doğrusu insanlardan bazı erkekler, cinlerden bazı erkeklere sığınırlandı da onların şımarıklıklarını artırırlardı."¹⁰⁵ Şu da bir

⁹⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 380.

⁹⁹ Mevdudî, Hızır'ın melek olabileceği görüşünü İbn Kesir'in tefsirinden nakleder. İlginçtir ki, İbn Kesir tefsirini Türkçeye çeviren mütercimler, "melek" kelimesini "melik" şeklinde okuyup, Hızır'ın bir kral olabileceğini yazmışlardır.

¹⁰⁰ Mevdudî, *Tefhimu'l-Kur'an*, III, 189-190.

¹⁰¹ Buhari, *Tefsir-u Sureti 18/2*; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, II, 424.

¹⁰² Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, 380.

¹⁰³ Enbiya, 21/26.

¹⁰⁴ Zuhuruf, 43/19.

¹⁰⁵ Cin, 72/6.

gerçektir ki, bir melek ilahî emirle insanların yanına gelip de onlarla iletişime geçeceğinde, insan şeklinde görünebilir. “Biz ona meleğimiz (Cebrail)i gönderdik de ona tam bir insan şeklinde göründü.”¹⁰⁶ Hz. Meryem’in şu endişesi sebebiyle, söz konusu edilen bir insan şeklinde görünme hadisesinin, erkek bir insan şeklinde olduğu anlaşılmaktadır: “Meryem: “Ben senden Rahmân (olan Allah) a sığınırım. Eğer Allah’dan korkuyorsan (dokunma bana)” dedi.”¹⁰⁷ İbn Kesir’in tefsirinde, Maverdi’den rivayet edildiğine göre, bazı eski müfessirler ve Kur’an âlimleri Hızır’ın melek olduğu görüşündedirler.”¹⁰⁸

Değerlendirme

Muhammed Ali Sâbûnî’nin eserlerinden yaptığımız alıntılarda, beş duyu organına gizli kalan, örtülü olup görünmeyen her şeyin gayb kapsamında olduğu söylenmektedir. Esasen buradaki gayb tanımını, henüz evrende varlık sahasına gelmeyen ve bilgisi sadece Allah katında bulunan hususlarla sınırlı tutmak, meseleyi daha sağlam bir zeminde değerlendirme olanağı sağlayacaktır. İkinci olarak, ilgili ayetler bağlamında, Yüce Allah’ın gaybını sadece elçilerine/peygamberlerine bildirdiği ve bunu da dilediği kadar ile sınırlı tuttuğu açık bir şekilde ifade edilmektedir. Bu noktada da “Allah’ın gaybı” ifadesi önemlidir. Zira böyle bir gaybtan maksat, Yüce Allah’ın bildirmemesi durumunda, mutlak anlamda hiç kimsenin bilme imkânı bulunmayan gaybtır.

Kehf suresinde anlatılan Hızır kıssasıyla ilgili Sâbûnî’den yaptığımız alıntılarda ise, meselenin değişip başkalaştığı görülmektedir. Çünkü gayb bilgisinin peygamber olmayan salih bir kula verildiği iddia edilmektedir. Peygamber olmayan bu salih kul, Hz. Musa’ya gayb bilgisini öğretecek olan öğretmen rolünde sunulmaktadır. Bu noktada iş kendi içinde büyük bir tutarsızlık sergilemektedir. Zira görevli elçilerden/peygamberlerden başkasına bildirilmeyen gaybi bilgi, sonraları, peygamber olmadığı açıkça iddia edilen salih bir kula bildirilir hale gelmektedir, yine söz konusu kişinin peygamber olan Musa’ya gaybî bilgiyi öğreten bir bilge olduğu işlenmektedir. İddia bağlamında Musa, Allah’ın peygamberi ve meleği aracı kılmadan, doğrudan konuştuğu elçisidir. Hızır ise peygamber değildir, o sadece Allah’ın salih kullarından biridir. Buna rağmen Hz. Musa, Salih kulla karşılaşp Allah’ın kendisine verdiği ledünnî ilminden istifade etme uğrunda, uzak mesafelere gitmede tereddüt göstermemiştir.

Burada, Hızır olayında anlatılan kıssaların göreceli olup olmadığı veya mutlak gayb kapsamına girip girmediği konusu önem arz eder. Daha önce de belirttiğimiz gibi, bir zamanda veya mekânda bilinmeyen pek çok şey vardır ki, başka bir mekân veya zamanda bilinebilir. Yahut aynı zaman ve mekânda olan insanlardan bazıları bildiği halde, diğerlerine gizli kalan hususlar vardır. Fakat bunlar, nisbî ve göreceli bir gaybtır, hakiki ve mutlak anlamda bir gayb değildir.

Mutlak gayb ise nisbi ve göreceli gaybtan farklı olup, henüz varlık âlemine gelmeyen hususlardır. Örneğin kıyametin kopma zamanı, insanın nerede öleceği, gelecekte

¹⁰⁶ Meryem, 19/17.

¹⁰⁷ Meryem, 19/18.

¹⁰⁸ Bkz. Mevdudî, *Tefhimu ’l-Kur’an*, III, 190-191.

nelerle karşılaşacağı gibi hususlar, Allah'ın kendine özgü kıldığı gaybî konulardan bazılarıdır. Bu konuda Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “İnsanlar sana kıyametin zamanını soruyorlar. De ki: Onun bilgisi Allah katındadır. Ne bilirsin, belki de zamanı yakındır.”¹⁰⁹ Bu ayette, sadece Allah'ın kıyametin “kopma zamanını” bildiği, net bir şekilde ifade edilmektedir. Bir başka ayet ise şu şekildedir: “Kıyametin ilmi Allah katındadır. Yağmuru O indirir. Rahimlerde olanı bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilmez. Hiç kimse nerede öleceğini de bilmez.” Bu ayete göre mutlak gayb, sadece kıyametin kopma vaktinin gizlenmiş olmasıyla sınırlı değildir. Bu türden olan iddiaların sağlam bir temeli bulunmamaktadır. Zira ayet, kıyamet meselesinde olduğu gibi insanın nerede öleceği ve gelecekte nelerle karşılaşacağı hususlarının insan için gayb olduğu konusunda son derece nettir.

Bu noktada Hızır'ın yaptığı işleri hatırlayıp mutlak gayb açısından değerlendirmek icap etmektedir. Onun yaptığı işler hatırlanacağı üzere şunlardı: (1) Bindikleri gemiyi delmesi, (2) Karşılaştıkları bir çocuğu öldürmesi, (3) Uğradıkları bir köyde yıkılmaya yüz tutan bir duvarı tamir etmesi. Burada, Hızır tarafından yapılan gemiyi delme ve yıkılmaya yüz tutan duvarı tamir etme işleri, kimi açılardan nisbi ve göreceli bir gayb kapsamında değerlendirilebilirse de, karşılaştıkları bir çocuğu öldürmesi tamamen mutlak gayb kapsamında olan ve Allah tarafından bildirilmemesi durumunda hiçbir şekilde bilinme imkânı bulunmayan bir husustur. Öyleyse bu tarzdaki bir mutlak gayb bilgisi kendisine verilen Hızır'ın, elçi/resul olmayıp veli olması mümkün değildir. Zira bu tarz bir bilgi, Al-i İmran ve Cin surelerinde geçen ayetlerin açık ifadeleriyle,¹¹⁰ yalnızca melek veya insanlardan olan elçilere verilen bir bilgidir. Velilerin böyle bir bilgiye sahip olması ve bu bilgi doğrultusunda bir infazda bulunmaları mümkün değildir. Böyle bir iddia, bir başka yönüyle, insanlık tarihinde önu alınamaz masum katliamlara yol açma kabiliyetini barındıran temelden yoksun bir iddiadır. Zira nübüvvet/peygamberlik son bulsa da, evlialık kıyamete kadar devam edecek olan bir husustur.

Israrla vurguladığımız gibi, gayb ilminin hakiki sahibi olan Yüce Yaratıcı'nın, mutlak gaybını açık ve kesin şekilde elçilerinden başka kimseye açmadığı, Kur'an'da açıkça ifade edilmektedir. O halde elçiler/peygamberler dışındaki kimselerin gayba dair sezgilerinin hiçbirisi, zandan arınmış yüzde yüz bir keşif manasına kesin bir ilim olamaz; bir kıyastan öteye geçemez. Sadece elçilik görevi verilenler hariçtir ki Allamu'l-Guyub dilediği takdirde onlara gaybından bazı şeyleri açar; henüz varlık âlemine gelmeyen şeyleri açıkça bildirir. Bu duruma göre de Peygamberler, gaybı bilen insanlar değil, gaybdan Allah'ın bildirdiği ölçüde haber alan insanlardır. Yani onların gayba dair verdikleri haberlerin tümü Allah'ın bildirmesiyledir. Gaybdan bilgi vahiy ile verilmektedir. Hızır olarak isimlendirilen salih kula da böyle bir bilgi verildiğine göre, Kur'an'ın fikir sistematığı açısından, onun görevli bir elçi olmaması mümkün değildir.

¹⁰⁹ Ahzab, 33/63.

¹¹⁰ Al-i İmran, 3/179; Cin, 72/26.

Razî ve Beyzâvî gibi bazı âlimler, “peygamberler dışındaki kimseler de gaybı bilir” tarzındaki bir fikri, tutarlı bir çerçeveye oturtma hesabına, kimi zaman resul kavramını,¹¹¹ kimi zaman ise gayb kavramını anlam çerçevesinin dışına taşımak suretiyle,¹¹² yanlışlarını ısrarlı bir şekilde devam ettirip bir felsefe geliştirmişlerdir.

Böyle bir felsefe kabul gördükten sonra, nassların apaçık olup, görevli elçiler dışında hiç kimseye gayb bilgisini elde etmede açık kapı bırakmadığı hallerde bile, zorlama tevillerle, delilden yoksun tahmine dayalı yorumlarla gayb kapısını, kimi zaman kâhinler ve sihirbazlara varıncaya dek cahiller dışında herkese ardına kadar açmanın önünde herhangi bir engel kalmamaktadır. Böyle bir tutum ise, kabul edilebilecek bir durum değildir.

Bu konuda Sâbûnî ise, Al-i İmran ve Cin surelerinde geçen ilgili ayetlerin hakkını vermekle beraber, Kehf suresindeki Hızır kıssasını yorumlarken, oradaki açık nasslara aykırılık teşkil edecek bir yanlışlık sergilemektedir. Yani buradaki tutarsızlık, ısrarlı bir yanlışlıktan çok, bir sehiv ve yanılığa benzemektedir.

Sözün özü, görevli elçiler dışında kalan evliya ve asfiyanın gayba dair sezgilerinin bir kısmı kimi zaman isabet kaydettirse de, bunların hiçbirisi zan ve kuruntudan yüzde yüz arınmış tam bir keşif manasına kesin bir ilim olamaz; bir kıyastan öteye geçemez. Matematiksel bir kesinlik ifade etmez.¹¹³ Öyleyse söz ve davranışları mucize ile teyid edilen peygamberler dışında kalan kişilerin, gayba dair tahmin ve sezgileri bağlayıcı değildir. Bu konuda, yüzde yüz ilim anlamına gelecek bir tarzda söz söylemek, “resûl” kavramıyla ifade edilen görevli elçilere has kılınmıştır.

¹¹¹ Bkz. Râzî, *Tefsîr-i Kebir Me-fatîhu 'l-Gayb*, VII, 232.

¹¹² Bkz. Râzî, *Tefsîr-i Kebir Me-fatîhu 'l-Gayb*, XXII, 201.

¹¹³ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 387.

KAYNAKÇA

Ahmet Önkâl, "Sariye Olayı Üzerine Bir Rivayet Araştırması", *İSTEM*, Sayı: 6, Konya, 2005.

Beydavî, Kadı Nasıruddin Ebu Said Abdullah İbn Ömer b. Muhammed eş-Şirazî (v. 685), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, (I-II C), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2011.

Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, (V. 256/870), *el-Camiu's-Sahîh* (I-VIII C.), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, (V. 1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, (I-X C.), (Sadeleştirme), Azim Dağıtım, İstanbul, tsz.

Ersan Özten, *Peygamberlerin Gaybı Bilme İmkânı*, Doktora Tezi, Ankara, 2009.

Fahrüddin er-Râzî, *Tefsîr-i Kebir Mefatîhu'l-Gayb*, Tercüme: Suat Yıldırım vd., Akçağ Yayınları, Ankara, 1993.

Ferrâ, Ebu Zekeriyya Yahya b. Ziyad, *Meâni'l-Kur'an*, Tahkik ve tahrir: Şeyh Doktor İ'madu'd-Din İbn Seyyid Ali'd-Derviş, Alemlü'l-Kutub, Beyrut, 2011.

İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyub, *Bedâi'u't-Tefsir*, Derleyen: Yusrî es-Seyyid Muhammed, Tercüme: Ahmet Ağırakça, M. Emin Çimendağ, Polen Yayınları Ravza Matbaacılık, İstanbul, 2011.

İbn Kesîr, Ebu'l Fida İsmail ed-Dimeşkî, (V. 774/1373), *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, (I-III C.), İhtisar ve Tahkik: Muhammed Ali Sâbûnî, Daru'l-Fikr, Beyrut, 1419 (1999).

İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi* (I-XVIII C.), Akçağ Yayınları, Ankara, 1995.

İbrahim Demir, *Muhammed Ali Es-Sabuni ve Tefsir Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000.

İlyas Çelebi, *İslam İnancında Gayb Problemi*, Marmara Ün. Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

İzz b. Abdisselam, Abdulaziz b. Abdisselam es-Sülemî (v. 660 h.), *Tefsiru'l-İzz b. Abdisselam*, (I-II C), Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1971.

Mevdudî, Seyyid Ebu'l-A'lâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, (I-VII C.), Çeviren: Kayani, Muhammed Han ve diğerleri, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997.

Muhammed Ali Sâbûnî, *Safvetu't-Tefâsîr*, Daru's-Sabunî, Kahire, 2009.

- *İcâzu'l-Beyân fî Suveri'l-Kur'an*, Daru'l-Cîl, Beyrut, 2001.

Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı Meal-Tefsir*, (I-III C.), Çeviren: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1999.

Muhammed Kenan, *Kurretu'l-Ayneyn ala Tefsiri'l-Celaleyn*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul, tsz.

Murat Uhray, *Ruyet'ul Gayb*, www.lulu.com, İstanbul, 2014.

Râğıb el-İsfehânî, Ebu'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fi Garîbi'l-Kur'an*, (I-II C), Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz, tsz.

Said Nursi, *el-Makâlâtü'l-Kübrâ*, Mütercim: Molla Muhammed Zahid Malazgirdî, Şeriketu Resail'i Nur, Beyrut, 2010.

- *Kastamonu Lahikası*, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2009.

- *Lem'alar*, Zehra Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Sadık Kılıç, "Kur'anda Gayb Âlemi", *Kur'ân ve Tefsîr Araştırmaları V: İslam Düşüncesinde Gayb Problemi*, Ed. Bedrettin Çetiner, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2003, http://www.islamiyazilar.com/gaybi_kIm_bIIIr_.htm, (Erişim tarihi: 04.04.2016).

Tirmizi, Ebu İsa Muhammed et-Tirmizi, (V. 279/892), *Sünen* (I-V C.), (Ofset Baskı), İstanbul, 1981.

Zemahşerî, Carullah Ebu'l Kasım Mahmud b. Ömer, (467–538 h.), *el-Keşşaf* (I-IV C.), el-Mektebetu't-Tevfikiyye, Kahire, 2012.